

שלהבת ירוקה

רחל ינאית בן־צבי מעצבת נוף-אדם

המשפחה הראשונה, שכונת הבוכרים, 1920 (ארכיון התמונות, ד' בן־צבי)

הכול אשת השדה והגן. רחל ינאית התייחסה לנוף, פעלה בו כחלק מתפיסותיה האידאולוגיות ולא היססה לגעת בו ולשנותו. מיום בואה לארץ עמדה על הצורך להוריק את הנוף, לטעת עצים, לשתול גינות ולהקים משקי עזר. במשימות אלו ראתה יעד נוסף: לספק עבודה לחברותיה החלוצות בשנים שבהן שררו אבטלה ומחסור בארץ, והן היו הראשונות להיפגע.

הוא ניצב ואני עובר
ובגן ריח בר ועצים
ובגן אווזים מעדר
איש ואשתו, חלוצים.
[...] ואני עוד תלמיד השלישית
וידו בידו של אבי
האומר לי: הנה, זאת רחל ינאית
וזהו יצחק בן־צבי.
(צריף העץ, יעקב אורלנד, 1952)

להוריק את עיר הנצח
עם עלייתה של רחל ינאית לארץ ישראל ב-1908, היא השתקעה בירושלים. היא הזדעזעה ממראה הארץ החשופה ומהעיר העירומה כמעט מעצים ומצמחיית נוי, וכתבה: "עריית הארץ עמדה לעיני כמראה בלהות [...] מה מאוד ביקשתי לראותך, ירושלים שוב ירוקה, מניבה לנטוע בך עץ, להשיב לך את נטעך, את רנת חייך." (ר' אלפר, בנות בניר, תל־אביב תש"ז, עמ' 18).

"צריף הנשיא" ו"בית הנשיא" ברחביה נקשרים בתודעת הציבור לנשיא השני, יצחק בן־צבי, ואולם מי שהתוותה את סיפורם המרתק של הבית והגן המקיף אותו היא אישה רבת פעלים באדריכלות הנוף הציוני: הממשי, האידאולוגי והאנושי – רחל ינאית בן־צבי. דמותה הולכת ונגלית לפנינו כרבת פנים: החלוצה, הציונית, הסוציאליסטית, חברתם הנאמנה לדרך של יצחק בן־צבי ודוד בן־גוריון, אשת חינוך ומנהיגה פעילה – שראתה עצמה לפני

ב-1911 נסעה רחל ינאית ללימודי חקלאות בנסי שבצרפת, וב-1914 סיימה את לימודיה והוסמכה כאגרונומית. עבודת הגמר שלה עסקה בשכבות הגאולוגיות העליונות של אדמת ארץ ישראל מנקודת מבט חקלאית. היא שבה לאותה אדמה סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, והחליטה שעליה להשתלם אצל מומחה. בקיץ 1915 בילתה רחל ינאית כמה שבועות בתחנת הניסיונות החקלאית שאהרן אהרונסון ניהל בעתלית, וכן בספרייה ובאוסף הצמחים ("העשבייה") שלו בזכרון יעקב. כאשר הראתה לו את עבודת הגמר שלה, הציע לה להניח את המחברת ולצאת בעצמה לבחון את הקרקע ולאסוף צמחים, ואף צירף אותה לכמה מסיווריו בכרמל.

בשלהי המלחמה ייסדה ינאית בירושלים קבוצת נערות שעסקו בגידולי חקלאות בתוך העיר. תושבי ירושלים מוכת הרעב והחולי שמחו מאוד לתוצרתה של "קבוצת עגבנייה". חלום הייעור של ירושלים חזר לפעם בלבה של רחל ינאית לאחר המלחמה, תחת השלטון הבריטי והתקוות החדשות שהפציעו עם בואו. החלוצה הנמרצת סברה שקבוצות עבודה חקלאיות וייסוד משתלות יסייעו להפוך את יהודי ירושלים לאוכלוסייה יצרנית ויעלו גוון ירוק על פניה החשופים של העיר. היא חיפשה שטח גדול עם בור מים כדי להקים משתלת נוי, והתעקשה להקימה בלב העיר ולא בשוליה. את ההשראה שאבה מהמנזרים בעיר ובסביבותיה, שגידלו גני נוי וירק בין חומותיהם.

"סוד מהותנו הלאומית - אדם ונוף כאחד"

המשתלה הראשונה הוקמה ב-1919 ברחוב החבשים, ובהמשך הועברה לחצר יששכרוף שבשכונת הבוכרים. בטקס קבלת אזרחות כבוד של ירושלים ב-1965, אמרה רחל ינאית: "נדדתי מחצר לחצר, מקום שם מצאתי גדר ובור מים להשקאת השתילים [...] בירושלים הרגשתי את סוד מהותנו הלאומית המיוחד לנו כעברים - אחידות הטבע אחידות היצירה - אדם ונוף כאחד".

בראשית 1922 החלו חברות "גדוד העבודה" לעבוד במשתלה, ונטעו מתוצרתה בשכונות החדשות בירושלים וביישובים ברחבי הארץ. עם הקמת שכונת הגנים רחביה ב-1924, קיבלה רחל ינאית אישור זמני להתיישב על קרקע שרכשה קק"ל בפאתי השכונה, ליד מנזר רטיסבון. לרוע המזל לא היה בחלקה בור מים, ומושל ירושלים סטורס התנגד להעברת צינור מים למשתלה כדי שלא תתבסס בשטח שהוגדר פתרון זמני. חציבת בור שממדיו יספיקו להשקיית המשתלה עלתה כסף רב, ורחל ינאית כתבה לנשות "פועלי ציון" בארצות הברית וביקשה הלוואה. המכתב, ובו תיאור קורע לב של "השתילים הרכים הנמקים בצמא", נגע ללבן של הנשים הציוניות באמריקה, והן שלחו 500 דולר לחציבת בור מים ולהצלחת הנטעים שהעזו והכו שורשים חדשים בעיר הקודש.

עם עזיבת גדוד העבודה את ירושלים, הוקם במשתלה "משק הפועלות", אחד מתשעה שקמו בשנות ה-20 ברחבי הארץ וסייעו בקליטת העולות החדשות ובהכשרתן המקצועית.

הרעיון נהגה ויושם כבר ב-1911 בידי חנה מייזל בחוות כנרת, וכעבור עשור החל להתממש ביתר תנופה ביוזמת מנהיגות חלוצות כרחל ינאית, חנה צ'יזיק ועדה מימון. הפועלות הקימו לעצמן צריף בשטח המשתלה, לא הרחק מצריף משפחת בן-צבי, וצימחו גם הן שורשים באדמת הארץ. השתילים נמכרו לממשלת המנדט (לייעור) ולגנינות פרטיות ברחבי ירושלים, שבחלקן עבדו הפועלות כמקור הכנסה נוסף. רבות מ"בוגרות" המשתלה בירושלים עברו למשתלות ביישובים ובמשקי פועלות אחרים ברחבי הארץ.

משק הפועלות הועבר לשכונת תלפיות בדרום ירושלים ב-1928, אך המשתלה המשיכה לשמשו. בעיתון "דבר" מיום 25 במאי 1931 התלונן הכותב שהתמסרותה של רחל ינאית להקמת המשק החדש בתלפיות גורמת להזנחת המשתלה, שהייתה "אם משק הפועלות החדש בירושלים, שקיבל ממנה בנדונה את עצי הפרי והיער". ב-7 באפריל 1940 הונחה בשטח משק הפועלות ברחביה אבן הפינה להקמת "בית החלוצות", ורחל ינאית סיפרה בטקס:

ואנחנו החברות הראשונות שעבדנו בסביבה זו, בה נטענו את כל העצים מסביב ואת כל הגינות ומפרי עבודתנו גאלנו את השטח הקטן הזה [...] שנים רבות התקיימה המשתלה הקטנה בשם מזור, שהיה מעורר אפילו בת צחוק: משתלה של משק הפועלות. ורבים שאלו: המשק איהו? הוא היה כאילו רק בחלום. אבל המשק הוקם והוא הפך אחר כך לחוות לימוד לנערות.

חיי הצריף - חיי אדם

בשולי הגן של בית החלוצות, בפאתי שטח המשתלה, נותר צריף עץ קטן שבו חלון הפונה מזרחה לרחוב אבן גבירול. עד לפרוץ מלחמת העצמאות, היו הפועלות מחוות הלימוד בתלפיות עולות בימי שישי אל המשתלה ברחביה, ומוכרות בחלון הצריף פרחים לקראת שבת לתושבי השכונה. ב-1952 נבחר יצחק בן-צבי לנשיא, ועל שטח המשתלה האחרון שנותר פנוי הוקמו שני צריפים לאירוח אירועים רשמיים. הצריף הגדול עוטר בעבודות עץ וזכוכית ובשטיח ייחודי שהזמינה רחל ינאית מ"משכית", שעוטרו במוטיבים חקלאיים וצמחיים. אדריכל הגנים מאיר ויקטור תיכנן בקפידה את גן בית הנשיא, על מגוון פרחיו ועציו, במתאר "טבעי" ולא פורמלי.

בית החלוצות הוסיף לפעול עד לפני כעשור, וכיום משמש את בית הספר ללימודי ירושלים ביד בן-צבי. במהלך עבודות השיפוץ והשימור שנערכו במתחם ב-2009 נגזם שיח גדול בגן, ומתחתיו התגלה "צריף הפרחים" הצנוע ששרד על עמדו. מפתח הברזל נותר תלוי על מסמר בקיר, כאילו הזמן קפא מלכת ובעוד רגע ישובו הפועלות ויפתחו את הצריף כדי למכור בחלונו פרחים לשבת. הצריף פורק בידי מומחי שימור של רשות העתיקות, והורכב מחדש ב-2011. התצוגה שהוצבה בצריף ובמתחם מאפשרת לחזור ולהשקיף אל גני חייה של רחל ינאית ברחביה: המשתלה, משק הפועלות, בית החלוצות ובית הנשיא, ולדון ברעיונותיה שנוף הארץ ובניינה משמשים בהם כאחד.